

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ОБРАЗИ М. П. ДРАГОМАНОВА В ГУМАНІТАРИСТИЦІ КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ ст.

Стаття присвячена огляду процесу формування історіографічних традицій висвітлення життя, наукової та громадської діяльності М.П. Драгоманова у вітчизняній гуманітаристиці кін. ХІХ – поч. ХХ ст.

Ключові слова: українська історіографія, М.П. Драгоманов, історіографічний образ, історіографічна традиція.

Особа та творчість М.П. Драгоманова (1841 – 1895) привертала до себе сталу увагу вітчизняних науковців. Широкий спектр наукових інтересів, активна громадська позиція робили актуальними драгоманознавчі студії в різні періоди розвитку вітчизняної історичної науки. Втім, значна кількість драгоманознавчих робіт, різноплановість їх тематики залишають деякі прогалини у вивченні життя та діяльності відомого українського вченого. Однією з невирішених проблем залишається „забронзовілість” постаті науковця. Це визначає необхідність звернення до початкових етапів існування драгоманознавства. Отже, завданням даної статті є аналіз історіографічних оцінок М. Драгоманова у вітчизняній гуманітаристиці кін. ХІХ – поч. ХХ ст. Це повинно сприяти розумінню ситуації, яка склалася в сучасному драгоманознавстві, коли можна спостерігати процес поступової міфологізації особи історика. Це в свою чергу заважає об’єктивності драгоманознавчих досліджень та іноді нівелює їх результати.

Драгоманознавці торкаються цієї проблеми в історіографічних оглядах, але вкрай загально. При цьому фактично не аналізується ґенеза історіографічних традицій вивчення життя та діяльності вченого. В українській історіографії існує лише одна спеціальна наукова розвідка, присвячена висвітленню означеного питання – стаття А. Круглашова „Творчя минуле: образ М. Драгоманова в історіографії та політичній літературі (до початку 1920-х рр.)”. В ній науковець традиційно виокремлює дві найбільш усталені історіографічні традиції в дослідженні життя та діяльності М. Драгоманова, одна з яких започаткована М. Павликом, інша – І. Франком [1].

Проте, зважаючи на огляд драгоманознавчих студій кін. ХІХ – поч. ХХ ст., не можна повною мірою погодитися з дослідником. Тематика та зміст драгоманознавчих дослідів означеного періоду дозволяють говорити про виділення щонайменше чотирьох історіографічних традицій, що обумовлюють і кількість складених у цей період історіографічних образів вченого.

Етап українського національного відродження ХІХ – поч. ХХ ст. і суспільно-політична спрямованість діяльності та творчості вченого зробили актуальними ознайомлення широкого загалу з біографією та творами науковця, вивчення висловлених ним теоретичних і практичних рекомендацій щодо структурних перетворень державного та суспільного устрою тогочасної Російської імперії взагалі й українських земель зокрема. Активна робота М. Павлика поклала початок оформленню драгоманознавства як цілком самостійного напрямку української історичної науки. Неабияку роль у подальшому процесі розвитку драгоманознавчих студій також зіграли як сприятлива політична кон’юнктура, що склалася в українських землях, так і особисте зацікавлення деяких популяризаторів і дослідників. Важливими характеристиками цього періоду існування драгоманознавства можна вважати перші рефлексії з приводу політичної концепції М. Драгоманова та його наукових студій.

Першою з них, в чому безсумнівно необхідно погодитися з А. Круглашовим, стає „апологетична” традиція М. Павлика. Відповідним назві цієї традиції можна назвати й створений М. Павликом образ. Причини такого подання на розсуд майбутнім поколінням діяльності та творчого доробку свого вчителя слід шукати передусім в їх особистих взаєминах. До того ж варто навести слова Ренара, що у будь-якої великої людини завжди з’являються біографи-жерці [2, с.10], якими досить влучно можна схарактеризувати діяльність М. Павлика. Один із сучасних дослідників-драгоманознавців Л. Комзюк також називає М. Павлика „найбільш правовірним ортодоксальним драгоманівцем” [3, с.105].

Один із дослідників життя М. Павлика І. Денисюк вказує на те, що з першого знайомства 1876 р. починається жваве листування вчителя з учнем і їх співпраця. М. Драгоманов впливав на М. Павлика в особистому, науковому чи політичному аспектах. До того ж, по-батьківськи піклувався про нього, постійно підтримував його матеріально чи надавав притулок під час перебування того за кордоном. Водночас дослідник зауважує, що не можна вважати М. Павлика „сліпим” послідовником М. Драгоманова. Він досить критично сприймав ідеї свого вчителя, що призводить часом до доволі серйозних непорозумінь між ними [4, с.12-22].

Інший аналітик творчого шляху М. Павлика В. Качкан стверджує, що М. Драгоманов не мав визначального впливу на становлення М. Павлика, називаючи його „певним”, чим знову ж заперечує традиційне для української історіографії бачення відносин між М. Драгомановим та М. Павликом [5, с.3-114]. Зважаючи на це, можна вважати проведenu біографом роботу колосальною. Її наповнення відрізняє творця першої історіографічної традиції з-поміж інших:

– по-перше, М. Павлик провів серйозну пошукову роботу, зібравши в своєму архіві значне коло різноманітних за характером джерел, які хоча б мимохідь торкалися життя чи наукової й суспільно-політичної діяльності М. Драгоманова. Зібраний ним матеріал сконцентрований у кількох фондах ЦДІАЛ у

м. Львові й містить праці вченого з різної проблематики; складені М. Павликом бібліографії праць М. Драгоманова; листування вченого з різними кореспондентами, статті й рецензії самого М. Павлика на роботи М. Драгоманова та ін. [6];

– по-друге, зібрані матеріали М. Павлик почав частково видавати вже незадовго після смерті М. Драгоманова [7];

– по-третє, М. Павлик був одним із найактивніших популяризаторів творчості та ідей вченого серед широкого загалу в українських землях, де його роботи були під цензурою і не мали розповсюдження, і як наслідок – дещо не відповідне оригіналу їх трактування спільнотою. М. Павлик не ставив перед собою завдання всебічного аналізу наукового доробку та концепцій свого наставника. Перед ним стояла більш глобальна мета – не припустити забуття їх в українських землях, що могло бути спричинено цензурою та емігрантським становищем М. Драгоманова. Окрім того, М. Павлик у своїх працях концентрує свою увагу передусім на його політичній концепції та громадській діяльності як найбільш актуальних на той момент для українського суспільства. Тим самим він залишив наступним поколінням дослідників справу наукового аналізу творчого доробку історика.

М. Павлик залишив кілька друкованих робіт про М. Драгоманова: „Пам'яті М. Драгоманова” (1902), „М. Драгоманов, „високий рівень українства” та „нова ера”” (1906), „М. Драгоманов і його роля в розвою України” (1907), „М. Драгоманов як політик” (1911), а також невеликі за обсягом розвідки стосовно окремих аспектів діяльності вченого.

Образ М. Драгоманова, який формується в роботах М. Павлика, уявляється доволі уривчастим та однобічним. Показовим є уривок зі статті М. Павлика „Смерть і похорони М.П. Драгоманова”: „Невимовно страшний удар постиг нас...: умер МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ ДРАГОМАНОВ! Не стало того, хто збудив Русинів-Українців до нового життя... керманича руско-українського народу, його розуму й совісті... творця усього живого і здорового на нашій Україні... батька, учителя... великої душі і великого серця, – ...ідеального громадянина і ідеальної людини, – ...найбільшого Русина-Українця... Прощай же мій великий учителю і незабутній, незамінний товаришу, друже, брате! Нехай дух Твій живе завше в мені, і веде й піддержує мене так, як Ти мене піддержував за життя. Дай мені зостатися назавше достойним Тебе... Ти не вмер і не умиреш. – Твої діла, Твій світлий примір сиятимуть вічно” [8, с.297, 301].

Така емоційність стане характерною ознакою всіх наступних творів М. Павлика й буде першим елементом у поступовій міфологізації особи та діяльності М. Драгоманова в українській історіографії. У подальших своїх працях М. Павлик закладе усталене коло чинників, що стануть пріоритетними та визначатимуть напрямки розвитку драгоманознавства:

1) збирання матеріалів, що стосуються всіх аспектів життя та наукового доробку вченого, та їх публікація;

2) власне популяризація, а не наукове вивчення, суспільно-політичної концепції М. Драгоманова;

3) закріплення в народній свідомості суто позитивної пам'яті про самого М. Драгоманова та його діяльність [9].

Саме М. Павлик починає використовувати вербальні характеристики М. Драгоманова, які складуть основу для подальших позитивних образів вченого:

– порівняння з Т. Шевченком [10, с.3];

– ідеал науковості, більше вчений, ніж політик [11];

– борець за щастя народу, позитивіст, раціоналіст, Українець [12];

– не зрозумілий іншими [13, с.34];

– політик, який не знав особистого життя [14].

Підкріплює свої висновки про важливість для подальшого розвитку України незабуття про натхненну жертовну працю М. Драгоманова М. Павлик словами, що зазвичай використовуються в релігійній практиці. Він зауважує, що за роки, які пройшли з часу смерті М. Драгоманова, культ його не розвивався, і це не на користь українству [15, с.3]. Утім не можна сказати, що драгоманознавчі роботи М. Павлика виключно апологетичні. На відміну від дослідників, що вивчали це питання пізніше, він не вважав вченого натхненником організації РУРП, заперечував, що вчений був соціал-демократом [16]. Займаючись популяризацією політичної теорії свого вчителя, М. Павлик не забував про його науковий спадок. При цьому біограф не тільки збирав наукові роботи вченого, але й аналізував їх сутність та значення у періодичних виданнях [17].

Усе це в цілому сприяє подальшій міфологізації постаті М. Драгоманова та утвердженню його культу серед частини українських політиків, що безумовно негативно вплинуло на подальші дослідження творчості вченого. Це стало найбільшим недоліком тієї складної й величезної роботи, яку провів М. Павлик, але не применшує його заслуг перед драгоманознавством. Заклавши основи пізніших етапів розвитку напрямку, М. Павлик не сформував у своїх драгоманознавчих студіях узагальненого образу М. Драгоманова. Вчений, політик, позитивіст, герой та борець за українство, що поклав на вівтар цієї боротьби своє здоров'я, наукову кар'єру. Його спадщина настільки важлива, що її слід вивчати й популяризувати для подальшого утвердження культу М. Драгоманова в українському суспільстві.

Традиційно протилежною традицією, яку доцільно буде визначити як критичну, стала традиція, закладена драгоманознавчими розвідками І. Франка. Її, як правило, виокремлює більшість драгоманознавців, але сутність не є настільки однозначною, як може здатися на перший погляд. Основою критики І. Франком М. Драгоманова, як і у випадку з М. Павликом, дослідники вважають взаємовідносини між ними. Цей аспект часто розглядається як у драгоманознавчих, так і у франкознавчих студіях [18]. Дослідники відзначають значний вплив М. Драгоманова на І. Франка на початку їх спілкування. Але,

безсумнівно, майбутній поет пішов значно далі наставника у своєму розвитку, що, можливо, викликало певний відтінок незадоволення у М. Драгоманова. Саме це провокувало суперечки між ними, які виливалися в іронічні вирази останнього щодо І. Франка й зрозумілі образи поета, що відобразилося в їх листуванні [19, с. 59-60, 435]. При цьому, як відзначає радянський дослідник І. Романченко, не погоджуючись у всьому з М. Драгомановим, І. Франко високо цінував його як свого вчителя та наставника, чого радив і всім іншим [20, с. 146]. Хоча образами реакцію поета на критику М. Драгоманова можна назвати досить умовно. С. Петлюра називає причину їх незгоди – неврівноваженість поета (супутник всіх талантів) [21, с. 43-44]. Емоційне наповнення дозволяє трактувати їх як спробу зрозуміти причини та налагодити подальше спілкування. Перенесення особистих відносин на подальші рефлексії І. Франка з приводу доробку М. Драгоманова зумовило дещо викривлене їх трактування драгоманознавцями.

В осмисленні значення особи та спадщини М. Драгоманова І. Франко зазнав досить помітної еволюції. Праці поч. ХХ ст., на відміну від роздумів кін. ХІХ ст., сучасні дослідники вважають „свідченням остаточного подолання поетом „комплексу Драгоманова” [22, с. 45].

З усіх досліджень І. Франка переважно аналізують лише одну статтю – „Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова” – та значний за обсягом епістолярій. На перший погляд, це виглядає обґрунтованим, зважаючи на невеликий обсяг і характер інших розвідок: „З останніх десятиліть ХІХ ст.”, „М.П. Драгоманов”, „Ukraina irredenta”.

У важливій для вирішення основних драгоманознавчих проблем статті І. Франко зазначив таке: творчість Т. Шевченка та її значення не могли бути оцінені М. Драгомановим об'єктивно, оскільки до кінця життя залишилися для нього закритими. Мішанина прогресивних європейських теорій зі специфічним російським „хлопофільством”, які склали основу драгоманівського світогляду, не стали цілісною й чіткою концепцією. Займаючись етнографічними студіями, він мав досить вузьке розуміння поняття „народ”, що не дозволило йому поставити справу національного розвитку на достатньо міцну основу. [23, с. 227-235]. Отже, діяльність М. Драгоманова була, беззаперечно, дуже потрібною. Проте, „не слід з неї робити якогось фетишу, а відзначати також властиві їй хиби, бо це потрібно передусім самим „драгоманознавцям” [24, с. 240].

При цьому автор використав такі вербальні визначення: „страхополох політиків” [25, с. 226]; „як людина, нічим не промовляє до сучасників”; „продукт свого часу (демократ, республіканець, ліберал, еволюціоніст), але ні в чому не був перший” [26, с. 232-235]. Подібні характеристики викликали незадоволення прихильників вченого та підтримку критиків М. Драгоманова. Утім решта праць І. Франка свідчить про інше трактування діяльності вченого. Поет тут вказує на жертвність, невтомну подвижницьку працю найбільшого публіцистичного таланту України, „...що як пекучий вогонь дає животворне тепло всьому українству та відкриває нові горизонти”. При цьому саме етичність робила його страшним своєю безкомпромісністю, а не спосіб ведення дискусії [27, с. 13-19]. Мав вирішальний вплив на розвиток молодіжного суспільно-політичного руху 1870-80-х рр. і заснування РУРП, „...будучи совістю нації, її компасом для майбутніх поколінь” [28, с. 43]. І. Франко тут застосовує вже інші вербальні характеристики, які досить часто зустрічаються в пізніших драгоманознавчих студіях: „щирий Українець, але поступовий європеець”. А найбільшими критиками М. Драгоманова вважав тих, хто зазнав найбільшого його впливу [29]. Показовою є також „посвята М. Драгоманову”, яку поет використав в якості епілога до перекладу поеми „Фауст” Гете 1882 р. В ній І. Франко називає історика провідником на шляху боротьби за свободу [30]. Деякі історики, вміщуючи її в своїх роботах, вважають саме цей твір показником відношення поета до М. Драгоманова [31, с. 47].

Утім І. Франко у своїх працях розглядає не тільки суспільно-політичну концепцію вченого – він також розглядає образ М. Драгоманова-науковця. Так, він гідно оцінює етнографічну роботу останнього. Відзначаючи критичність, фаховість та ерудованість вченого, І. Франко називає епохою в розвитку етнографічної науки фольклористичні студії М. Драгоманова київського періоду. Значний вплив історика в галузі фольклористики зумовлений не тільки активною пропагандою ним порівняльно-історичного методу в етнографічній роботі українських вчених, але й працями самого М. Драгоманова еміграційного етапу [32].

Деталізує свої загальні висновки І. Франко в огляді болгарських фольклористичних праць історика. Характеристику М. Драгоманова-вченого він доповнює такими рисами: надзвичайна енергійність, виняткова працелюбність, захоплення своєю улюбленою справою. Поет зауважує, що саме робота М. Драгоманова вивела на якісний науковий рівень болгарський етнографічний збірник „Сборник за народни умотворення”. Аналізуючи основні етнографічні розвідки М. Драгоманова болгарського періоду, він вказує на їх різноплановість, ґрунтовність, науковість [33].

Таким чином, не можна вважати традицію, закладену І. Франком, безумовно критичною. Поет принципово не відмовляється визнавати складність відносин між ними за життя, але смерть М. Драгоманова змусила його, певно, інакше поглянути на результати їх співпраці. Під впливом праць І. Франка в свідомості дослідників формується суперечливий образ М. Драгоманова, внаслідок використання ним протилежних по суті характеристик, чим спричиняє розбіжності в їх трактуванні.

Утім формуванням та існуванням цих двох традицій не обмежуються драгоманознавчі студії кін. ХІХ – поч. ХХ ст. Одночасно закладаються інші стереотипи сприйняття дослідження життя та творчості М. Драгоманова.

Варто почати з традиції, яку не можна визначити як апологетичну, але доцільно назвати позитивно-нейтральною. Засновником цієї традиції є швидше не М. Павлик, а небога М. Драгоманова Леся Українка. Їх теплі, родинні стосунки було підкріплено ще й міцним духовним зв'язком: „духовна дитина” – таке визначення їх взаємовідносин можна зустріти в історичних студіях [34]. Українська поетеса не залишила значних спогадів або розвідок про дядька – відомі лише дві перекладні статті, які зберігаються у фондах

Львівського державного історичного архіву. Саме в них Леся Українка повторює традиційні характеристики дядька: дійсний вчений з величезною ерудицією, ідеальний невтомний борець за правду, незамінний професор, українофіл [35, арк. 4, 13-14]. Вона підкреслює, що він поклав своє життя та страждання на чужині на вітар служіння українській справі та розвитку науки. Справляючи поверхове враження холодної ззовні людини, він насправді був добросердним, тягнувся до людей, а особливо до молоді, політичний рух якої щиро вітав [36, арк. 20, 24-26].

Така звільнена від апологетики позиція дозволяла напевно більш адекватно віддзеркалити в загальних рисах значення особи, наукового спадку та ідей людини, справжня оцінка якої була ще попереду.

Подібну тенденцію продовжили наступні дослідники концепції та діяльності українського вченого – С. Єфремов, І. Житецький, С. Русова, М. Василенко, М. Лозинський, І. Шишманов, Б. Кістяківський, Л. Цегельський, Р. Видрін. Спільним для цих робіт є наголошення на подвижництві М. Драгоманова в справі ознайомлення широкого загалу з українською національною справою, європеїзації українства, теоретизації українського руху. Окремо підкреслюються такі його людські якості, як доброта, щирість, послідовність у своїх прагненнях та ідеях, небайдужість до болю оточуючих і до ситуації на далекій Батьківщині, хоча й при тому виражений індивідуалізм [37].

Традиційними залишаються вербальні характеристики: „апостол правди і науки”, „борець та страдник за українську справу”, але вони втрачають те емоційне забарвлення, що їм було притаманне в працях М. Павлика та некрологах. Відсутні також були релігійні відтінки, які мали місце раніше, що безсумнівно було більш корисним у сприйнятті М. Драгоманова серед широкого загалу.

Іншим аспектом цієї традиції стала полеміка прихильників М. Драгоманова, передусім В. Дебогорія-Мокрієвича, С. Єфремова та Б. Кістяківського, з представниками російської революційної еміграції та її прибічниками в справі вияснення питання участі М. Драгоманова у видавничій діяльності російських масонів та їх співробітництва. Метою цієї полеміки стала реабілітація М. Драгоманова від звинувачень у співробітництві з поліцією імперії та шпигунській діяльності на користь російського уряду.

Співробітництво М. Драгоманова з часописом „Вольное Слово” викликає неабияке зацікавлення в історичній науці. Втім, інтереси стикаються лише на виясненні двох аспектів: була згода вченого на співпрацю з часописом свідомою та чи могла вона мати інший, окрім видавничого, характер. В. Засулич, А. Прибильова, В. Богучарський наголошують на усвідомленому підході М. Драгоманова до роботи з видавцями „Вольного Слова”, незважаючи на попередження з боку російських революціонерів про джерела його фінансування. Не звинувачуючи М. Драгоманова прямо у шпигунській діяльності на користь російського уряду, В. Богучарський пише, що, М. Драгоманов лише хотів бути почутим у період майже повної ізоляції. Немає фактів, які б вказували на справжню роль М. Драгоманова в цьому часопису (зміна ідеологічних настанов, матеріальна винагорода чи особисте спілкування з П. Шуваловим). Тому це питання залишається відкритим для подальшого вияснення, а отже і можливих спекуляцій [38].

Контраргументи на користь вченого, які висувалися Б. Кістяківським, С. Єфремовим, В. Дебогорієм-Мокрієвичем, були такими:

– критики М. Драгоманова не ставлять перед собою завдання правдиво висвітлювати перебіг подій, внаслідок яких відбувся його конфлікт з революціонерами, та співпрацю з „Вольним Словом” [39];

– М. Драгоманов був людиною надзвичайно совісливою, яка не сприймала духовної та ідейної нечистоти; будучи довірливою людиною, історик піддався на ідеологічні містифікації агентів III Відділення, чого б ніколи не сталося, якби він зміг хоча б запідозрити істинні цілі майбутніх співробітників; не можна напевно визначити справжній статус людей, які вели перемовини з вченим щодо співпраці в часопису. Їх приналежність до таємних організацій не можна вважати цілком доведеною; журналістську та редакторську діяльність М. Драгоманова у „Вольному Слові” не варто трактувати як сліпе виконання політичного замовлення. Навпаки, політична орієнтація часопису була різко та остаточно змінена саме завдяки публікаціям історика [40].

Всі непрямі звинувачення, які висувалися опонентами, пояснюються їх політичною упередженістю та вважаються свідомо чи несвідомо зробленими помилками. Це кидає тінь на ім'я М. Драгоманова, незаслужено псуєчи його репутацію. Свої спроби роз'яснити ситуацію вважають актуальними з огляду на необхідність відновлення істини [41].

Останнім аспектом традиції, що розглядається, є визначення та аналіз положень політичної концепції М. Драгоманова. Серед авторів, які присвятили свої дослідження цій темі, варто згадати М. Василенка, Б. Кістяківського, Р. Видріна, С. Петлюру, О. Луначарського та ін. Центральне місце займає національне питання та сутність українського руху. Саме в цьому проявляється реальний вплив вченого на широкий загал. Хоча дослідники розглядають зазначене питання з різних політичних позицій, можна виокремити деякі спільні для них пункти:

– М. Драгоманов одним із перших в Росії, якщо не перший, поставив розгляд національного питання на міцну наукову основу. Незважаючи на те, що свої статті він писав в жанрі політичної публіцистики, її з повним правом можна вважати науковою публіцистикою [42];

– політична публіцистика М. Драгоманова, вміщена в „Київському Телеграфі”, „Громаді”, „Вольном Слове” та інших виданнях, мала значний вплив у суспільстві. До того ж, вона викликала значний супротив ідейних супротивників невтомного борця за знедолений український народ, а також, містивши власне українську ідею, принципи федералізму й автономізму, на основі наукового критицизму звільняла думки прогресивних читачів від клерикалізму та плебейства [43];

– вчений є „піонером” у визначенні та популяризації в Росії та Європі національного питання взагалі та української складової [44];

– всі думки вченого з приводу політичного устрою та національного питання в імперії під час I Світової війни набули особливої злободенності. Реалії та хід подій 1914-1916 рр. виявили талант передбачення вченого [45, с. 16, 34];

– історик вказує на здобутки української культури в XIX ст., які підготували ґрунт для подальшого її розвитку, одночасно наголошуючи на необхідності не зупинятися, а готуватися до підкорення нових вершин. Для цього варто поєднати вже відомі принципи космополітизму та національних елементів, європеїзації української культури [46];

– у межах аналізу національного питання висвітлюється вже традиційна для драгоманознавства проблема розуміння М. Драгомановим значення постаті та творчості Т Шевченка. О. Луначарський, присвятивши цьому окрему розвідку, визнає, що висновки історика щодо цінності спадку поета для України були занадто різкими. Проте сутність його критики була абсолютно адекватною. Розглядаючи Т. Шевченка як продукт певної епохи, не применшуючи його значення для України, М. Драгоманов виступав категорично проти канонізації поета, створення образу, який не відповідає реальній особі. Вчений застерігав про шкоду, яку це може завдати розвитку українства, але подібні застереження викликали лише цілий шквал критики на самого М. Драгоманова [47];

– образ М. Драгоманова як суспільно-політичного діяча намагався дослідити Б. Кістяківський. У своїх ґрунтовних роботах автор наголошує на послідовному захисті вченим прав і свобод особи. Вчений з притаманним йому запалом почав проповідь конституціоналізму. Б. Кістяківський повторює епітети стосовно вченого: федераліст, автономіст, ліберал, ідейний українець. Аналізуючи найбільш відомі на той час наукові та публіцистичні роботи Михайла Драгоманова, він вважає його більше вченим, ніж публіцистом. Утім відмовляє раннім науковим роботам вченого в галузі всесвітньої історії в значній науковій вартості, зважаючи на молодий вік їх автора. Наукові досягнення М. Драгоманова лежать в сфері фольклористики та зробили його всесвітньо відомим етнографом [48].

Цікавими для формування образу М. Драгоманова як громадського діяча в цій традиції є використовувані авторами вербальні характеристики. Деякі з них уже зустрічалися в драгоманознавчих студіях під час реконструкції некрологічного образу, а саме: „апостол правди і науки” (С. Єфремов) [49], „джерело світла та великий вчитель” (О. Луначарський) [50, с.148], „творець історії” (Ф. Рудницький) [51, с. 39]. З’являються також нові: „проповідник конституціоналізму” та „український Герцен” (Б. Кістяківський) [52]. Хоча, наприклад, М. Василенко, вважаючи політичні погляди М. Драгоманова не оформленими в цілісну концепцію, вважає недоречним навішування йому будь-яких ярликів [53, с. 38]. Одночасно підкреслюються його людські якості – моральна чистота, доброта, жертівність, готовність йти до кінця в справі служіння Україні.

Окремий штрих до позитивного образу М. Драгоманова додає розвідка Ф. Сумцова, що стосується аналізу його фольклористичних робіт болгарського періоду життя. Під час реконструкції прижиттєвого образу М. Драгоманова вже наводилася не досить приваблива для його апологетів характеристика наукової творчості. Ф. Сумцов, аналізуючи шість праць вченого з фольклористики, високо оцінює їх фактологічне наповнення, різнобічність поставлених проблем, повноту їх розробки, методику роботи з матеріалом. Утім автор вважає дещо сумнівними деякі логічні викладки вченого та непереконливими зроблені ним висновки, що однак не применшує наукової вартості цих досліджень [54]. Фольклористична робота М. Драгоманова ківського періоду на основі його епістолярію була проаналізована та високо оцінена О. Грушевським [55].

Позитивно-нейтральна традиція формує наступний образ – особи з високими людськими якостями, невтомного борця, активного публіциста, сумлінного науковця, що стає в подальшому панівним у драгоманознавстві саме завдяки нейтральності формулювань, перевазі аналізу над емоціями, спробі аргументувати свої висновки не ідейними закликами, а роботами й епістолярієм самого історика. Віддаючи належне результатам суспільної діяльності Михайла Драгоманова, який стоїть в одному колі з М. Чернишевським, М. Состомаровим, В. Антоновичем та іншими визначними діячами того часу, дослідники залишали місце для критики, що відкривало можливості для подальшого вивчення.

Наступною традицією, яка також формує образ М. Драгоманова, стає радикально негативна традиція, закладена ще за життя історика. Основоположниками цієї традиції стали представники російських революціонерів, з якими М. Драгоманов розійшовся ще в еміграції. М. Драгоманов принципово виступаючи проти революційних шляхів політичних перетворень, наполягав на неприпустимості залучати до них молодь, а також на неможливості застосування терору. Саме останній пункт викликав найбільше нарікань в бік історика. Викладу своїх поглядів він присвятив статтю „Тероризм і свобода”, а також неодноразово торкався цих питань в інших своїх публіцистичних творах, епістолярії та особистому спілкуванні. Різде розходження з революціонерами після усних баталій та друкованих писань з цього приводу, призвело до появи двох політичних памфлетів – В. Тарновського „Тероризм и рутина” та В. Черкезова „Драгоманов из Гадяча в борьбе с русскими социалистами”. Зважаючи на симпатії авторів до терористичних організацій революціонерів, вони розходяться не лише в сутності критики М. Драгоманова, але й у застосуванні вербальних характеристик.

В. Тарновський визнає чесність та ерудованість вченого, проте вважає рівень його освіченості недостатнім для ведення дискусії з національного питання. Воно вже є вирішенням в трактуванні близькому інтернаціоналістам. Цим твердженням він відмовляє М. Драгоманову в космополітизмі, в якому той себе позиціонував. З таким багажем не варто виходити на арену політичної критики. В питанні тероризму автор стверджує, що „всі шляхи ведуть до Риму”, і тому в Росії про що б не розмовляли, а приходять до одного – тероризму [56].

В. Черкезов у своїй критиці є більш різким, а огляд праці свідчить про перевагу емоцій над аналізом. Хронологічно (1881 р.) брошура фактично передувє розриву М. Драгоманова з його жєневським революційним оточєнням. Критика В. Черкезова побудована на огляді передусім друкованих праць історика у „Вольному Слові”. Він не ставить завдання виявити ганєбні для репутації М. Драгоманова зв'язки з російським масонством. Робота містить шквал критики на історика. Найбільш цікавим в ній є застосування низки нових для драгоманознавства епітетів: письменник з репутацією вченого, самозваний представник українського соціалізму (с. 5); літературний Нарцис (с. 19); удаваний охоронець чистоти соціалізму (с. 30); Іуда (с. 34); фальсифікатор, наклепник, „извратитель” (с. 40) [57].

Щоб не бути звинуваченим у перекручуванні думок опонента, автор наводить великі цитати з робіт М. Драгоманова, особливо з „Історичної Польщі...”, яку він називає „длиннейшим рядом извращений” [58, с. 44]. Найбільшими проблемами публіциста називає недобросовісність у веденні полєміки, політиканство, багатослівність, відсутність справи, невідповідність його аргументів історичній правді [59, с. 46-49]. Вихід з цієї ситуації В. Черкезов вбачає у глибокому вивченні М. Драгомановим сутності боротьби революційної молоді, яку він не бачив, а також поглядів Чернишевського, Герцена, Бакуніна, а не їх перекручення; осмислення думок перед їх висловленням [60, с. 6-12]. Повним виправленням ситуації стало б зменшення кількості претензійних псевдовчень з посиланням на себе, які тільки додають плутанини в суспільну свідомість [61, с.19].

Останній штрих до цього образу додав керівник більшовиків В. Ленін у статті „Критические заметки по национальному вопросу”. Учєргове приділяючи увагу одному з найбільшчїших питань тогочасного життя імперії, він погоджується з В. Черкезовим та наголошує, що своїми писаннями М. Драгоманов дійсно вносив значну плутанину в його роз'яснення. Навішений В. Леніним М. Драгоманову ярлик „націоналістичного міщанина” багато в чому визначив подальше спрямування розвитку драгоманознавства вже в радянській історичній науці [62, с.144]. При цьому, В. Ленін цілком позитивно оцінював думки М. Драгоманова з приводу розвитку земств в Росії [63].

У цілому негативний портрет науковця визначається суттєвою однобічністю. Критики вважають свої праці об'єктивними а рїогі. Застосування специфічних вербальних характеристик й емоційне забарвлення робіт визначить подальше існування цього образу зокрема в діаспорній науці. Формування та функціонування чотирьох традицій розгляду життя, діяльності та наукового й публіцистичного доробку М. Драгоманова призвели до появи відповідних образів вченого. Панівним серед них варто назвати позитивно-нейтральний, що був закладений Лєсею Українкою. Всі інші видається можливим називати маргінальними: апологетичний Драгоманов-Мєсія, радикально негативний Драгоманов-Іуда та критичний, оформлений І. Франком. Вони досить тісно пов'язані з прижиттєвим і некрологічним образами вченого. Надалі будемо спостєрігати тенденцію, коли по суті драгоманознавці підуть слідом за небогою М. Драгоманова, але посилатися як на фундатора будуть саме на М. Павлика, а принципове неприйняття історика будуть пов'язувати з І. Франком, що не зовсім відповідає дійсності.

Початкове складання історіографічних образів починається ще за життя М. Драгоманова. Основу прижиттєвого образу складає передусім самопрезентація історика в його автобіографічних творах та епістолярії. Інші прижиттєві образи формуються в спогадах рідних і друзів ученого, а також ідеологічних супротивників науковця з кола революційних ємігрантів. Так прижиттєвих образів складається три: два позитивних й один – критичний. У подальшому вони будуть впливати на формування історіографічних традицій вивчення життя та діяльності науковця. Відразу після смерті М. Драгоманова відбувається складання некрологічного образу історика. Генетично він пов'язаний із самопрезентацією історика та виконав основне його життєве завдання – утвердитися в народній пам'яті політичним вигнанцем, борцем за українську справу, духовним лідером свідомого українства.

Критичне осмислення життя та творчості вченого починається майже одночасно з утворенням некрологічного образу. Активна позиція послїдовників і противників М. Драгоманова сприяє формуванню драгоманознавства й кількох історіографічних традицій. Образ М. Драгоманова починає втрачати цілісність. За емоційним наповненням можна виділити апологетичний, критичний, позитивно-нейтральний та різко негативний образи. За фактологічним змістом образ історика розпадається на кілька цілком самостійних елементів: М Драгоманов-учений, М Драгоманов-громадський діяч. Ці образи стануть усталеними, еволюціонуючи залежно від об'єктивних умов розвитку історичної науки.

Джерела та література

1. Круглашов А. Творячи минуле: образ М. Драгоманова в історіографії та політичній літературі (до початку 1920-х рр.) / А. Круглашов // „Українська історична наука на порозі XXI ст.” – Чернівці, 2001. – Т.3. – С. 25-32.
2. Человек науки // Сборник статей ; под ред. М. Г. Ярошевского ; АН СССР. Ин-т истории естествознания и техники / Наукоеведение: проблемы и исследования ; ред. коллегия: Д. М. Ивишиани и др. – М.: Наука, 1974. – 392 с.
3. Комзюк Л. Драгоманівська автономістсько-фєдералістська концепція політичної самостійності України і західно-українська політико-правова думка кін. XIX – поч. XX ст. / Л. Комзюк // Вісник Університету внутрішніх справ України. – 1998. – Вип. 3-4. – С. 102-108.
4. Денисюк І. А. Михайло Павлик / І. А. Денисюк. – К.: Держлітвидав УРСР, 1960. – 169 с.
5. Качкан В. А. Михайло Павлик. Нарис життя і творчості / В. А. Качкан. – К.: Дніпро, 1985. – 175с.
6. Павлик М. До відносин між М. Драгомановим і Терлецьким О. // ЦДІАЛ. – Ф. 663. – Оп. 1. – Спр.1708. – 11 арк.; Статті і записки Павлика М. про М. Драгоманова // ЦДІАЛ. – Ф. 663. – Оп. 1 – Спр.18. – 84 арк.; Статті про М. Драгоманова // ЦДІАЛ. – Ф. 663. – Оп. 1 – Спр.154. – 887 арк.
7. М.П. Драгоманов: 1841-1895: Єго юбілей, смерть, автобіографія і спис творів / Зладив і видав М. Павлик. – Львів: Коштом українців, 1896. – 476 с.

8. Михайло Драгоманов. Документи і матеріали: 1841-1994. – Львів, 2001. – 731 с.
9. Павлик М. Памяти М. Драгоманова / М. Павлик. – Чернівці, 1902. – С. 34-35; Павлик М. М. Драгоманов і його роля в розвою України / М. Павлик. – Львів: з “Друкарні Уділової”, 1907. – 91 с.
10. Павлик М. Памяти М. Драгоманова / М. Павлик. – Чернівці, 1902. – 44с.
11. Павлик М. Памяти М. Драгоманова / М. Павлик. – Чернівці, 1902. – С. 22; Павлик М. М. Драгоманов як політик / М. Павлик. – Львів, 1911. – 60 с.
12. Павлик М. М. Драгоманов як політик / М. Павлик. – Львів, 1911. – 60 с.
13. Павлик М. Памяти М. Драгоманова / М. Павлик. – Чернівці, 1902. – 44с.
14. Павлик М. М. Драгоманов як політик / М. Павлик. – Львів, 1911. – С. 31; Павлик М. Памяти М. Драгоманова / М. Павлик. – Чернівці, 1902. – С. 38.
15. Павлик М. Памяти М. Драгоманова / М. Павлик. – Чернівці, 1902. – 44с.
16. Павлик М. М. Драгоманов як політик / М. Павлик. – Львів, 1911. – С. 233-237; Павлик М. Памяти М. Драгоманова / М. Павлик. – Чернівці, 1902. – С. 27
17. Павлик М. Історія розвідки М. Драгоманова про кровосумішку (чотири її редакції) / М. Павлик // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство – Т. IV / М. Драгоманов; зладив М. Павлик // Збірник філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка. – Л. : Друкарня НТШ, 1907. – Т. X. – С. 141–196.
18. Іванченко Р. Іван Франко і Михайло Драгоманов / Р. Іванченко // Пам'ять століть. – 2007. - №1. – С. 53-59; Иванова Р. П. М. Драгоманов и И. Франко / Р. П. Иванова // Иван Франко и мировая культура : [тез. докл. междунар. симпози.] ; ред. кол. Брык М. В. (отв. ред.) и др. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 230-231; Кириленко Н.Д. М. Драгоманов – предшественник революционного демократизма Ивана Франко / Н.Д. Кириленко // Уч. зап. Моск. обл. пед. ин-та им. Н.К. Крупской. – М., 1969. – Т. 246. – Вып. 14. – С. 36-46; Михайлин І. Діалог Івана Франка з Михайлом Драгомановим у журналі „Народ”: дискурс прихованої полеміки / І. Михайлин: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.franco.lviv.ua/faculty/jur/publications/zbirnyk07/Zbirnyk07_Mykhajlyn.htm; Мухін М. Іван Франко як критик Драгоманова / М. Мухін // Визвольний шлях. – 1956. - №4. – С. 431-437. №5. – С. 527-537. №6. – С. 666-675. №7. – С. 803-808. №8. – С. 883-890; Гирич І. Б. М. Грушевський і І. Франко: до історії взаємин / І. Б. Гирич // Український історичний журнал. – 2006. – №.5 – С. 35-67; Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886) / Я. Грицак. – К.: Критика, 2006. – 631 с.; Гирич І. М. Грушевський та І.Франко: громадське і приватне. Чинник М. Драгоманова у взаєминах вчених / І.Гирич: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.i-hyrych.name/Hrushevsky/AndFranko/Drahomanov.html>
19. Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова: [повна зб. листів] / Редкол.: І. Вакарчук, Я. Ісаєвич (співголови) та ін. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – 560 с.
20. Романченко І. М. Драгоманов у Болгарії / І. Романченко // Жовтень. – 1958. – № 5. – С. 145-151.
21. Петлюра С. М.П. Драгоманов и его переписка / С. Петлюра // Образование. – 1908.— №9-10. – С. 42-50.
22. Гирич І. Б. М. Грушевський і І. Франко: до історії взаємин / І. Б. Гирич // Український історичний журнал. – 2006. – №.5 – С. 35-67.
23. Франко І. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова / І. Франко // Літературно-науковий вісник. – 1906. – Т. XXXV. – Кн. 8. – С.226-240.
24. Франко І. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова / І. Франко // Літературно-науковий вісник. – 1906. – Т. XXXV. – Кн. 8. – С.226-240.
25. Франко І. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова / І. Франко // Літературно-науковий вісник. – 1906. – Т. XXXV. – Кн. 8. – С.226-240.
26. Франко І. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова / І. Франко // Літературно-науковий вісник. – 1906. – Т. XXXV. – Кн. 8. – С.226-240.
27. Франко І. З останніх десятиліть XIX ст. / І. Франко // Літературно-науковий вісник – 1901. – Р. 4. – Т.15. – Кн. 7. – С. 1-19.
28. Петлюра С. М.П. Драгоманов и его переписка / С. Петлюра // Образование. – 1908. - №9-10. – С. 42-50.
29. Франко І. *Ukraina irredenta* / І. Франко : [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : http://www.ukrcenter.com/library/read.asp?id=562&page=1#text_top
30. Франко І. Посвята М. Драгоманову / І. Франко // Життя і знання. – 1935. – Ч.6. – С.164.
31. Стахів М. На переломі (коротка історія українського політичного руху в новіших часах) / М. Стахів. – Ч.3. – Львів, 1938. – 48 с.
32. Франко І. Огляд праць над етнографією Галичини в XIX в. / І. Франко : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: lib.if.ua/franko/1309343462html
33. Франко І. Болгарські праці М. Драгоманова / І. Франко // Народ. – 1891. – Р. II. – Ч. 15-16. – 15 серпня. – С.225-228. Ч. 19. – 15 вересня. – С.258-262; Франко І. Дальші болгарські праці М. Драгоманова / І. Франко // Народ. – 1892. – № 11–12. – С. 155–157.
34. Волинський І. Взаємини Лесі Українки і М. Драгоманова / І. Волинський // Тернопіль. – 1991. – №3. – С. 52; Забужко О. *Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій* / О. Забужко. – 2-у вид., виправл. – К.: Факт, 2007. – С. 339-346.
35. Переклади статей про Драгоманова Лесі Українки из “Прогресса” и “Мисль” // ЦДІАЛ. – Ф. 663. – Оп. 2. – Спр.103. – 43 арк.
36. Переклади статей про Драгоманова Лесі Українки из “Прогресса” и “Мисль” // ЦДІАЛ. – Ф. 663. – Оп. 2. – Спр.103. – 43 арк.
37. Выдрин Р. Драгоманов и Россия / Р. Выдрин. – Б.м. і б.р. – С. 1-17; Житецький Іг. М.П. Драгомановъ / И. Житецький // Русские Ведомости. – 1908. – №159. – С. 2-3; Лозинський М. М. Драгоманов / М. Лозинський // Вільний Сьвіт. Видане Української Вільнодумної Федерації. – Вінніпег, 1907. – Ч. I. – С. 4-18; Лозинський М. Українське національне питанє в творах М. Драгоманова / М. Лозинський. – Відень, 1915. – 109 с.; Русова С. Памяти М.П. Драгоманова / С. Русова // Русская мысль. – 1905. – Кн.VIII. – С. 50-71; Рудницький Ф. М. Драгоманов / Ф. Рудницький // Житє. – 1914. – Вип.2. – С. 34-41; Цегельський Л. М.П. Драгоманов, його думки, діяльність і значінне / Л. Цегельський // Молода Україна. – 1900. – Ч.2. – С.57-61. Ч.3. – С.98-100. Ч.4. – С.131-132. Ч.6. – С.218-223; Єфремов С. Апостол правди і науки / С. Єфремов // Рада. – 1908. – №131. – С.1-3; Єфремов С. Відгуки з життя та письменства / С. Єфремов // Нова громада. – 1906. - №6. – С.152-162; Єфремов С. Драгоманов і єврейська справа / С. Єфремов // Рада. – 1908. – №254. – С.2-3. №255. – С.2.

256. – С.1-2. №259. – С.2-3; Єфремов С. Д. Короленко про Драгоманова / С. Єфремов // Рада. – 1908. – №258. – С.4; Єфремов С. Драгоманов на еміграції / С. Єфремов // Рада. – 1913. – №232. – С.1-2. №237. – С.2. №241. – С. 1-2; Єфремов С. Драгоманов серед співробітників російського журналу / С. Єфремов // Рада. – 1913. – №256. – С. 2-3; Єфремов С. З нашого життя / С. Єфремов // Рада. – 1913. – №233. – С. 2-3; Єфремов С. Коло Драгоманова / С. Єфремов // Рада. – 1912. – №285. – С.2-3; Єфремов С. Коло Драгоманова / С. Єфремов // Рада. – 1913. – №289. – С.2; Є.С. Нові матеріали про “Вольное Слово” / С. Єфремов // Рада. – 1914. – №72. – С.1; Єфремов С. Один з нездійснених планів Драгоманова / С. Єфремов // Наше минуле. – 1918. – Ч.3. – С. 134-136; Єфремов С. Пам'яті М. Драгоманова / С. Єфремов // Рада. – 1910. – №129. – С.2; Єфремов С. Пам'яті М.П. Драгоманова (по поводу двадцатилітньої годовщини смерті) / С. Єфремов // Українська жизнь. – 1915. – №7. – С.19-36; Єфремов С. Тверезе слово / С. Єфремов // Рада. – 1913. – №195. – С. 1-2; Єфремов С. Ще про „Вольное Слово” / С. Єфремов // Рада. – 1913. – №82. – С. 1-2; Єфремов С. О томъ, что было и чего не было (по поводу воспоминаний г. Дейча) / С. Єфремов // Украинская жизнь. – 1915. – №10. – С. 55-64. №11-12. – С. 101-113.
38. Богучарский В. Земскій Союзъ или Священная Дружина? / В. Богучарский // Русская мысль. – 1912. – №9. – С. 74-120; Богучарский В. По поводу одной исторической справки / В. Богучарский // Современник. – 1913. – №4. – С. 261-267; Засуличъ В. „Вольное Слово” и эмиграція / В. Засулич // Современник. – 1913. – №6. – С.179-191; Прибылева А. О „Вольномъ Словѣ” и роли въ немъ Мальшинскаго / А. Прибылева // Русское Богатство. – 1913. – №3. – С.211-216; Богучарский В. Я. Изъ истории политической борьбы въ 70-хъ и 80-хъ гг. XIX вѣка / В. Я. Богучарский. – М.: Русская мысль, 1912. – С. 317-426.
39. Є.С. Нові матеріали про “Вольное Слово” / С. Єфремов // Рада. – 1914. – №72. – С.1; Єфремов С. Ще про „Вольное Слово” / С. Єфремов // Рада. – 1913. – №82. – С. 1-2; Єфремов С. О томъ, что было и чего не было (по поводу воспоминаний г. Дейча) / С. Єфремов // Украинская жизнь. – 1915. – №10. – С. 55-64. №11-12. – С. 101-113; Кистяковский Б. М.П. Драгомановъ и „Вольное Слово” / Б. Кістяківський // Украинская жизнь. – 1912. – №1. – С.99-102.
40. Кістяківська М. В.П. Батуринський та його спомини про М.П. Драгоманова / Стаття // Інститут рукописів Бібліотеки НАНУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. X. – Спр. №14726. – арк. 19; Є.С. Нові матеріали про “Вольное Слово” / С. Єфремов // Рада. – 1914. – №72. – С.1; Кистяковский Б. Органъ Земскаго Союза “Вольное Слово” и легенда о немъ. Къ истории междупартийныхъ отношений в Россіи / Б. Кістяківський // Русская мысль. – 1912. – Кн.ХІ. – С.47-103; Кистяковский Б. М.П. Драгомановъ и „Вольное Слово” / Б. Кістяківський // Украинская жизнь. – 1912. – №1. – С.97-119; Дебогорій-Мокрієвич В. Къ вопросу о переговорахъ “Исполнительнаго Комитета Народной Воли” съ “Добровольной Охраной” (Изъ воспоминаний) / В. Дебогорій-Мокрієвич // Былое. – 1907. – №4. – С. 56-61; Дебогорій-Мокрієвич В. Къ спору о “Священной Дружине” и “Вольномъ Словѣ” / В. Дебогорій-Мокрієвич // Русская мысль. – 1913. – №3. – С. 107-110.
41. Єфремов С. Ще про „Вольное Слово” / С. Єфремов // Рада. – 1913. – №82. – С. 1-2; Шишмановъ И. Д. Къ вопросу о роли графа П.П. Шувалова в конституционномъ движеніи 80-хъ гг. / И. Д. Шишманов // Вестник Европы. – 1914. – №1. – С.197-221. №2. – С.183-198; Кизеветтеръ А. “Вольное Слово”, Земскій Союзъ и Священная Дружина / А. Кизеветтер // Русские Ведомости. – 1912. – №266. – С.2; Кистяковский Б. М.П. Драгомановъ и „Вольное Слово” / Б. Кістяківський // Украинская жизнь. – 1912. – №1. – С.97.
42. Выдрин Р. Драгоманов и Россия / Р. Выдрин. – Б.м. і б.р. – С. 1; Кистяковский Б. Драгомановъ и вопрос о самостоятельной украинской культурѣ. (Къ годовщинѣ смерти) / А. Хатченко (псевд.) // Украинская жизнь. – 1912. – №6. – С.12; Петлюра С. Драгоманов про українське питання / С. Петлюра : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.dragomanov.info/petlura_dumdragomanova.html; Петлюра С. М.П. Драгоманов и его переписка / С. Петлюра // Образование. – 1908. – №9-10. – С. 42-50.
43. Срілянський О. Коротка характеристика публіцистичної діяльності М.П. Драгоманова // ЦДІАЛ. – Ф. 663. – Оп. 2. – Спр.101. – 35арк.; Струве П. Общерусская культура и украинскій партикуляризмъ / П. Струве // Русская мысль. – 1912. – Кн.1. – С.74.
44. И. Л. Новые материалы из переписки М.П. Драгоманова / И. Л. // Украинская жизнь. – 1913. – №6. – С.85; Кистяковский Б. Драгомановъ и вопрос о самостоятельной украинской культурѣ. (Къ годовщинѣ смерти) / А. Хатченко (псевд.) // Украинская жизнь. – 1912. – №6. – С.10.
45. Смутокъ П. Драгомановъ и міровая война / П. Смуток // Украинская жизнь. – 1916. – №7-8. – С.16-34.
46. Кистяковский Б. Драгомановъ и вопрос о самостоятельной украинской культурѣ. (Къ годовщинѣ смерти) / А. Хатченко (псевд.) // Украинская жизнь. – 1912. – №6. – С.15-22, 32, 35; Петлюра С. М.П. Драгоманов и его переписка / С. Петлюра // Образование. – 1908. – №9-10. – С. 42-50; Василенко Н. Политическія взгляды М. П. Драгоманова / Н. Василенко // Украинская жизнь. – 1912. – №6. – С. 49-50.
47. Луначарський А. Шевченко і Драгоманів / А. Луначарський // Дзвін. – 1914. – Кн. III. – С. 141-148.
48. Кистяковский Б. М.П. Драгоманов по его письмамъ / Б. Кістяківський // Русская мысль. – 1911. – Кн.9. – С.132-137, 150; Кістяківський Б. Вибране / Б. Кістяківський. – К.: Абрис, 1996. – С. 275-328.
49. Єфремов С. Апостол правди і науки / С. Єфремов // Рада. – 1908. – №131. – С.1-3.
50. Луначарський А. Шевченко і Драгоманів / А. Луначарський // Дзвін. – 1914. – Кн. III. – С. 141-148.
51. Рудницький Ф. М. Драгоманов / Ф. Рудницький // Жите. – 1914. – Вип.2. – С. 34-41.
52. Кистяковский Б. М.П. Драгоманов по его письмамъ / Б. Кістяківський // Русская мысль. – 1911. – Кн.9. – С.137, 150; Кістяківський Б. Вибране / Б. Кістяківський. – К.: Абрис, 1996. – С. 279.
53. Василенко Н. Политическія взгляды М. П. Драгоманова / Н. Василенко // Украинская жизнь. – 1912. – №6. – С. 36-55.
54. Сумцов Н. Ф. Исследование М.П. Драгоманова по фольклору в болгарском „Сборнике за народни умотворения” / Н. Ф. Сумцов. – Харьков, 1898. – 11 с.
55. Грушевський Ол. З життя київського українського гуртка в 1870-1874 рр. / О. Грушевський // Основа. – 1915. – Кн.І. – С. 107-112.
56. Тарновский В. Терроризм и рутина (по поводу полемики г. Драгоманова с „Голосом”) / В. Тарновский. – Лондон, б.г. – 24 с.
57. Черкезов В. Драгомановъ изъ Гадяча въ борьбѣ съ русскими соціалистами / В. Черкезов. – Женева, 1881. – 63с.
58. Черкезов В. Драгомановъ изъ Гадяча въ борьбѣ съ русскими соціалистами / В. Черкезов. – Женева, 1881. – 63с.
59. Черкезов В. Драгомановъ изъ Гадяча въ борьбѣ съ русскими соціалистами / В. Черкезов. – Женева, 1881. – 63с.
60. Черкезов В. Драгомановъ изъ Гадяча въ борьбѣ съ русскими соціалистами / В. Черкезов. – Женева, 1881. – 63с.
61. Черкезов В. Драгомановъ изъ Гадяча въ борьбѣ съ русскими соціалистами / В. Черкезов. – Женева, 1881. – 63с.

62. Ленин В. И. Критические заметки по национальному вопросу / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений в 50-ти т. – Т. 24. – Изд. 5-е. – М.: Изд-во политической литературы, 1969. – С.113-150.
63. Ленин В. И. Гонимые земства и Аннибалы либерализма / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений в 50-ти т. – Т. 5. – Изд. 5-е. – М.: Изд-во политической литературы, 1969. – С.21-72.

Куценко Ю.Ю. Историографические образы М.П. Драгоманова в гуманитаристике кон. XIX – нач. XX вв.

Статья посвящена обзору процесса формирования историографических традиций изучения жизни, научной и общественной деятельности М.П. Драгоманова в отечественной гуманитаристике кон. XIX – нач. XX вв.

Ключевые слова: украинская историография, историографическая традиция, историографический образ, М.П. Драгоманов.

Kucenko Yu. Yu. Historiographical characters of M.P. Drahomanov in humanities at the end of XIX beginning of XX century

This article reviews the formation of historiographical traditions, coverage of life, scientific and social activities of M.P. Drahomanov in native humanities at the end of XIX beginning of XX century.

Keywords: Ukrainian historiography, M.P. Drahomanov, historiographical character, historiographical tradition.

УДК 94(477.83.86)

Л. І. Шологон

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ ТОВАРИСТВА „ПРОСВІТА” ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РУХУ УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

В статті аналізується зміст періодичних видань товариства „Просвіта”, що видавалися впродовж 70-х рр. ХІХ – початку ХХ ст. Вони дозволяють прослідкувати за найважливішими аспектами організаційної та видавничої праці товариства, створенням бібліотек та читалень „Просвіти”. Також періодика товариства є цінним джерелом для дослідження національно-культурного руху українців Галичини зазначеного часового проміжку, оскільки на її сторінках висвітлювалася діяльність українських культурно-освітніх організацій, публікувалися поетичні та художні твори відомих літераторів, статті з нагоди ювілеїв визначних осіб тощо.

Ключові слова: товариство „Просвіта”, періодичне видання, читальня.

Періодичні видання українських товариств у Галичині мають важливе значення для дослідження національно-культурного руху краю другої половини ХІХ – початку ХХ ст., оскільки видавалися для того щоб, проінформувати про найважливіші напрямки діяльності громадських організацій, об’єднати навколо своїх ідей якомога більше небайдужих людей, сприяти підвищенню національної самосвідомості українців Галичини. Серед преси українських товариств національно-просвітнього спрямування на особливу увагу заслуговують періодичні видання „Просвіти”.

Обрана тема не залишилася поза увагою науковців. Вона зацікавила дослідників кінця ХІХ – першої третини ХХ ст., зокрема, І.Белея [1], М.Лозинського [2], В.Гнатюка [3], Софію Русову [4], К.Левицького [5] тощо, які опублікували публіцистичні та науково-популярні розвідки, де серед іншого не оминули увагою і видавничу діяльність „Просвіти”. Проте узагальнюючі праці цього часу мали, як правило, інформативний характер, були написані на вузькій джерельній базі, обмеженими методологічними засобами. У 40 – 80-х рр. ХХ ст. діяльність українських культурно-освітніх товариств Галичини зазначеного часового проміжку не попала в поле зору радянських дослідників, а тому ґрунтовних праць, які б розкривали їхню роботу, написано не було. Натомість ряд цікавих розвідок присвячених діяльності „Просвіти” опублікували в цей час українські дослідники за кордоном [6]. Проте, неабиякий внесок в дослідження зазначеної проблеми зробили сучасні науковці А.Алексієвець, І.Зуляк [7], М.Романюк, М.Галушко [8], Б.Савчук [9] та інші. Однак комплексного розв’язання вона ще не отримала в українській історіографії.

Метою даної статті є аналіз змісту періодичних видань, які видавало товариство „Просвіта” в Галичині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., щоб з’ясувати як на їхніх сторінках висвітлювався національно-культурний рух українців краю зазначеного часового проміжку.

На відміну від періодики „Галицько-руської матиці”, що мала переважно науковий характер, часописи „Просвіти” були розраховані на масового читача. Перше видання товариства – „Письмо з „Просвіти” побачило світ 1 жовтня 1877 р. Редакція часопису у вступній статті не лише переконливо доводила необхідність нової просвітньої газети для народу, ознайомила читачів з тематикою видання, але й задекларувала свою незаангажованість, зазначивши таке: „Товариство „Просвіта” має повну надію, що за посередством письма свого, уникаючи старанно всякої справи політичної, згромадить всі старші і молодші сили руської інтелігенції в одному великом народном таборі” [10]. Варто зазначити, що редактори дотримали своїх обіцянок, і на сторінках часопису публікували переважно статті повчального характеру для простого народу. Тут було вміщено чимало порад про те, як дбати про своє здоров’я, правильно виховувати дітей, належним чином вести господарство, якими кредитами варто скористатися, а яких не треба брати.